

УДК 372.48:373.1(477)

В. С. Бугрій

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ВИХІДНИХ ПОНЯТЬ ТЕОРІЇ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Стаття присвячена аналізу наукових підходів до визначення вихідних понять теорії шкільного краєзнавства («краєзнавство», «шкільне краєзнавство», «педагогічне краєзнавство», «край», «краєзнавчий матеріал») у різні історичні періоди. Встановлено, що не зважаючи на тривалий дефініційний дискурс, на сьогоднішній день не всі вони є достатньо унормовані. Такий стан справ обумовлюється розмаїттям дослідницьких стратегій і поглядів та відсутністю кореляції між ними. Існуюча невизначеність ускладнює процес розвитку шкільного краєзнавства як самостійного науково-педагогічного напрямку.

Ключові слова: краєзнавство, шкільне краєзнавство, педагогічне краєзнавство, край, краєзнавчий матеріал.

У змісті загальної освіти краєзнавчий компонент є достатньо традиційним. Звернення до найближчого оточення з давніх-давен вважалося одним із ефективних засобів навчання і виховання підростаючого покоління. Враховуючи те, що краєзнавство і в сучасних умовах посідає провідне місце у діяльності школи, необхідним є глибоке теоретичне переосмислення його концептуального базису. Важливою умовою теоретичної ідентифікації шкільного краєзнавства є характеристика його понятійного апарату.

Найважливіші положення науково-освітнього краєзнавства викладені в працях О. Баркова, А. Даринського, Я. Жупанського, В. Корнєєва, М. Костриці, М. Крачила, В. Круля, В. Обозного, І. Пруса, К. Строева та ін. Проблеми історичного краєзнавства розглядали у своїх працях Я. Верменич, В. Горбик, Я. Жупанський, І. Колесник, В. Круль, П. Скрипник, П. Тронько та інші.

Проте, як свідчить історіографічний аналіз, термінологічний аспект шкільного краєзнавства потребує подальшого уточнення і конкретизації. Визначитися з термінологією необхідно, як з метою подальшого чіткого її використання, так і для з'ясування сутності понять.

Мета статті – проаналізувати підходи до визначення вихідних понять теорії шкільного краєзнавства у різні історичні періоди.

Понятійний апарат є неодмінним структурним компонентом теорії. Завдяки йому забезпечується раціональність мислення дослідника, на рівні розумової абстракції пізнається дійсність, розкриваються сутнісні характеристики соціального буття. Поняття несе в собі логічно

сформульовану думку про суттєві властивості, взаємозв'язки і взаємовідносини між предметами і явищами.

Не зважаючи на те, що тезаурус спеціальної термінології шкільного краєзнавства є досить широким, вихідні поняття знаходяться у семантичному полі, пов'язаному з категорією «краєзнавство». До вихідних понять відносимо, окрім власне «краєзнавства», такі поняття: «шкільне краєзнавство», «педагогічне краєзнавство», «край», «краєзнавчий матеріал».

В Україні пріоритет у введенні в обіг поняття «краєзнавство» належить І. Франку. У статті «Галицьке краєзнавство» (1892 р.) він тлумачив його як окрему науку, що становила «один з найважливіших предметів шкільного навчання, починаючи з початкової школи» [17, с. 116].

Широкого застосування в освітянській практиці термін «краєзнавство» набуває після 1914 р. завдяки історично-методисту В. Уланову та вчителю-географу І. Манькову. Оскільки цей термін спочатку застосовувався паралельно з близькими за змістом термінами «вітчизнознавство» та «батьківщинознавство», то перед педагогами постала потреба у розмежуванні їх предмету та територіальних меж. І. Маньков пропонував використовувати одночасно і термін «батьківщинознавство» і термін «краєзнавство», розуміючи під першим вивчення безпосереднього оточення школи, а під другим – ширший концентр краю: повіт або губернію [12, с. 52]. В. Уланов виступав прихильником іншого підходу, розглядаючи і найближче оточення, і територію повіту та губернії, як зону краєзнавства [7, с. 13].

У 1920 р. поняття «краєзнавство» остаточно утвердилося в педагогічній літературі, поглинувши у собі поняття «вітчизнознавство» та «батьківщинознавство». Як самостійний термін воно увійшло до словників, використовувалося у науковій, навчальній літературі та офіційних документах. Проте, у цей період виявився значний різнобій у семантичному осмисленні цього поняття. Було сформульовано декілька різних за своїм змістом визначень, у яких воно трактувалося як: метод навчання (О. Музиченко); частина однієї із навчальних дисциплін (В. Геринович, М. Сумцов); одночасно і дисципліна, і метод навчання (П. Постоев); принцип добору дидактичного матеріалу (П. Волобуєв, П. Мостовий, Л. Миловидов).

У цей час починається і обґрунтування такого поняття як «шкільне краєзнавство». Воно здійснювалося на основі розкриття відмінностей між науковим та шкільним краєзнавством. Наприклад, Л. Миловидов вдався до виокремлення особливостей у меті, змісті, обсягу, методах цих двох понять (Таблиця 1)

Таблиця 1

Відмінності між науковим та шкільним краєзнавством за Л. Миловидовим [10, с. 3]

Наукове краєзнавство	Шкільне краєзнавство
----------------------	----------------------

<i>Вивчення краю – мета</i>	<i>Вивчення краю – засіб для досягнення мети – соціального виховання</i>
<i>Зміст – увага до характерного, своєрідного, раритети</i>	<i>Зміст – увага до загального для переходу від свого краю до знайомства зі світом</i>
<i>Обсяг – найширше та всебічне охоплення краю</i>	<i>Обсяг – обумовлений програмами, силами дітей та територіальними можливостями школи</i>
<i>Методи – загальнонаукові та властиві для окремих наук (методи вивчення)</i>	<i>Методи – найбільше шкільні, дидактичні методи, властиві для шкільного навчання (методи навчання)</i>

Узагальнюючи підходи науковців 20-30-х рр. ХХ ст. до визначення вихідних понять краєзнавства, російський географ О. Барков писав, що «висловлюються найрізні, часто протилежні думки. Одні, маючи на увазі переважно шкільне краєзнавство, розглядають його як особливий метод, або, точніше, принцип викладання, систему, що здійснюється у шкільній роботі; другі схильні бачити в краєзнавстві наукові основи; треті розуміють його як засіб залучення широких верств населення, у тому числі і школярів, до суспільно корисної роботи і тільки під цим вузькоутилітарним кутом зору розглядають значення краєзнавства» [2, с. 72].

У 40-50-ті рр. ХХ ст. науковці не окреслювали чітко суттєві ознаки шкільного краєзнавства, лише вказували на його службову, другорядну роль, заперечуючи будь-яку самодіяльність і творчість у вивченні рідного краю. Так, методист-краєзнавець О. Ставровський вважав головною ознакою краєзнавства його повне підпорядкування шкільним програмам: «Шкільне краєзнавство повинно підпорядковуватися змісту навчальних курсів. У навчально-виховному процесі воно має специфічне значення – не самодостатнє, а службове – як один із важливих засобів підвищення ефективності виховання і навчання» [15, с. 38].

Починаючи із 1960-х рр., з'являється новий підхід у визначенні краєзнавства. Головною його ознакою методисти почали вважати освітньо-пізнавальний аспект, пов'язаний із вивченням різних проблем рідного краю. Так, автор шкільних підручників з географії К. Строев сутність шкільного краєзнавства вбачав у всебічному вивченні учнями з навчально-виховною метою природи, населення, господарства, історії та культури свого району під керівництвом викладача [16, с. 6]. Подібною була позиція і російського дослідника шкільного краєзнавства П. Іванова, який розумів під шкільним краєзнавством систематичне і всебічне пізнання учнями рідного краю у процесі навчальної, позаурочної та позашкільної роботи у відповідності до завдань школи по вихованню учнів [7, с. 6].

Традиційним для радянської історіографії був поділ краєзнавства за змістом: історичне, літературне, етнографічне, географічне, біологічне. Кожне із цих понять мало своє самостійне визначення, але також із акцентом на освітньо-пізнавальний аспект. Наприклад, автори посібника для студентів історичних факультетів педагогічних інститутів «Історичне краєзнавство» В. Ашурков, Д. Коцюба, Г. Матюшин вбачали в історичному краєзнавстві «всебічне вивчення якоїсь певної території. Причому об'єктами вивчення є: соціально-економічний, політичний і культурний розвиток села, міста, району, області, а також їх природні дані...» [1, с. 3]. Методист-історик Н. Дайрі вважав, що «шкільне історичне краєзнавство може бути визначене як вивчення учнями далекого і недавнього минулого та сучасного певної території, яке здійснюється під керівництвом учителя з освітньою та виховною метою» [9, с. 202].

Таке однобічне визначення краєзнавства було обумовлене недостатньою теоретичною розробкою проблеми. По-іншому намагався підійти до розуміння шкільного краєзнавства український вчений І. Прус, визначаючи його як багатогранну діяльність – освітньо-пізнавальну, пошуково-дослідну, суспільно корисну [14, с. 22].

У 60-х рр. завдяки П. Іванову було уведено новий термін «педагогічне краєзнавство», під яким розумівся педагогічний процес конкретного регіону. З цього приводу науковець зазначав: «Настав час порушити питання про педагогічне краєзнавство. Педагогічне краєзнавство повинно включати в себе вивчення історії школи (мається на увазі наукове керівництво по створенню історії місцевої школи) і вивчення місцевих умов, які здійснюють свій вплив на виховання дітей» [7, с. 24].

Традиція визначати краєзнавство через характеристику його освітньо-пізнавальних та діяльнісних властивостей збереглася і в педагогічній думці незалежної України. Наприклад, в «Українському педагогічному словнику» під шкільним краєзнавством розуміється «освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (області, району, міста, села тощо). Основним завданням краєзнавства є вивчення природи, населення, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, навчальною, виховною, практичною метою» [4, с. 179]. Подібне визначення пропонується і в «Енциклопедії освіти» (за редакцією В. Кременя). У ньому шкільне краєзнавство розглядається як організована і керована педагогом діяльність учнів, що складається з освітньо-пізнавальних, пошуково-дослідних, практично-творчих компонентів і спрямована на систематичне вивчення, збереження і відтворення культурної спадщини рідного краю. Краєзнавство передбачає ознайомлення учнів з природою, географією, історією, культурою краю, сприяє формуванню національної самосвідомості й ціннісних орієнтацій, вихованню патріотичних почуттів,

розвитку потреби й готовності поширювати й примножувати культурні надбання [6, с. 430-431].

Оскільки шкільне краєзнавство у своїй основі пов'язане з певною місцевістю, то не менш важливим вихідним поняттям для його теорії є поняття «край». Сучасний український науковець В. Обозний вважає, що під терміном «край» необхідно розуміти територію, назва якої зафіксувалася документально і зберігалася у народній пам'яті, що свідчить про стійкість історичної самосвідомості населення. Дослідники історичного краєзнавства В. Горбик та П. Скрипник розглядають поняття «край», як певну територію, що підлягає комплексному вивченню. Визначення територіальних меж краю, на їхню думку, пов'язується із такими аспектами: 1) фізико-географічним; 2) економічним; 3) політичним; 4) етнічним. Найважливіше місце серед них посідає фізико-географічний, як одна з найменш рухливих ознак при характеристиці історичного району [5, с. 10].

У шкільному краєзнавстві поняття «край» пов'язується, у першу чергу, із визначенням певного простору, у межах якого відбувається життєдіяльність школярів. Здебільшого він співпадає із адміністративним поділом держави і, як зазначається в «Українському педагогічному словнику», охоплює територію області, району, міста, села. Саме таке просторове розуміння поняття «край» застосовував у власній авторській програмі шкільного курсу «Рідний край» для 5 класу В. Корнєєв. Наприклад, у темі «Географія, положення та історія рідного краю» він пропонував вивчати: «Географічне положення своєї місцевості, району, області. Історія рідного краю: літопис села, міста, району, області. Ознайомлення із спогадами старожилів; історичні події на території своєї місцевості, району, області» [8, с. 6].

Автор російських підручників з географії і краєзнавства М. Ніконова намагалася дати пояснення таким концептам як «рідний край» і «своя місцевість». Під першим вона розуміла територію адміністративної області, яка вивчається відповідно до навчальної програми, а також під час походів і екскурсій та шляхом знайомства з краєзнавчою літературою. «Своя місцевість» трактувалася вченою як околиця школи в радіусі 7-8 км, що охоплювала територію адміністративного району, селища міського типу, малого міста, міського району, частини сільської ради [11, с. 6].

Отже, під поняттям «край» прийнято розуміти частину країни, виокремлену на основі певних ознак (фізико-географічних, економічних, історичних, етнічних та інших особливостей території, чи адміністративно-територіального поділу).

Для з'ясування сутності краєзнавчих дескрипторів варто враховувати і точку зору естонського педагога Х. Паламетс, який звертав увагу на семантичні відмінності між поняттями «краєзнавчий матеріал» і «місцевий матеріал». Експлікацію їм він давав наступним чином: «Ці поняття близькі,

але повністю не співпадають. Визначальною ознакою краєзнавчого є місце походження матеріалу, а для місцевого – місцезнаходження цього матеріалу. Так, наприклад, у Ленінграді на набережній ріки Нева знаходяться два сфінкси. Для учнів Ленінграду, які вивчають історію стародавнього світу, вони є відмінним місцевим матеріалом. Але ніяк не можна вважати, що ці сфінкси є краєзнавчим матеріалом, тому що вони виготовлені у Єгипті у XV ст. до н. е. і відображають релігійні уявлення єгипетського рабовласницького суспільства» [13, с. 84].

На початку XXI ст. нова хвиля термінологічних дискусій розгорілася у зв'язку із спробою розмежувати краєзнавство та нову галузь – історичну регіоналістику. В першу чергу велися спроби розділити такі поняття як «край» та «регіон». Наприклад, у навчальному посібнику «Історичне краєзнавство» львівських авторів історичне краєзнавство вважається підсистемою історичної регіоналістики, а поняття «регіон» розуміється як «створена силами внутрішнього тяжіння територія, однорідна з погляду певних, визначальних критеріїв, і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій» [3, с. 18].

Отже, проведений аналіз дає підстави говорити про широкий тезаурус вихідних понять шкільного краєзнавства. Не дивлячись на тривалий дефініційний дискурс, на сьогоднішній день не всі вони є достатньо унормовані, що ускладнює застосування їх як базових. Такий стан справ обумовлюється розмаїттям дослідницьких стратегій і поглядів та відсутністю кореляції між ними. Існуюча невизначеність ускладнює процес розвитку шкільного краєзнавства як самостійного науково-педагогічного напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашурков В. Н. Историческое краеведение: [Учебное пособие для студентов исторических факультетов пединститутгов] / В. Н. Ашурков, Д. В. Коцюба, Г. Н. Матюшин – М.: Просвещение, 1980. – 192 с.
2. Барков А. С. Вопросы методики и истории географии: избр. работы / А. С. Барков – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1961. – 263 с.
3. Голубко В. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник / В. Голубко, С. Качараба, А. Середяк – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – Ч. I. – 130 с.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Горбик В. О. До питання про районування України / В. О. Горбик, П. І. Скрипник // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 3-12.
6. Енциклопедія освіти / [за ред. В. Г. Кременя]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
7. Иванов П. В. Основы школьного краеведения: Учебное пособие / П. В. Иванов – Петрозаводск: ПГУ, 1977. – 106 с.

8. Корнеєв В. П. Рідний край. Програма для учнів 5 класу середньої загальноосвітньої школи / В. П. Корнеєв // Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 3. – С. 6-8.

9. Методика обучения истории в средней школе. Пособие для учителей / [отв. ред. Н. Г. Дайри]. – М.: Просвещение, 1978. – Ч. 2. – 239 с.

10. Миловидов Л. Краєзнавство в школі / Л. Миловидов – Х.: ДВУ, 1929. – 146 с.

11. Никонова М. А. Практикум по географическому краеведению: [Учебное пособие для студентов педагогических институтов] / М. А. Никонова – М.: Просвещение, 1985. – 127 с.

12. Обозний В. В. Краєзнавство: Навчальний посібник-практикум / В. В. Обозний – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 265 с.

13. Паламетс Х. А. Краеведческий материал в курсе IV класса / Х. А. Паламетс // Преподавание истории в школе. – 1971. – № 1. – С. 84-89.

14. Прус І. Т. Краєзнавча робота в школі / І. Т. Прус – К.: Рад. школа, 1984. – 112 с.

15. Ставровский А. Е. Краеведческая работа в школе / А. Е. Ставровский – М.: Учпедгиз, 1954. – 208 с.

16. Строев К. Ф. Краеведение / К. Ф. Строев – М.: Просвещение, 1974. – 144 с.

17. Франко І. Я. Твори у 50-ти томах / І. Я. Франко – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 2. – 439 с.

РЕЗЮМЕ

В. С. Бугрий. Проблема определения исходных понятий теории школьного краеведения.

Статья посвящена анализу научных подходов к определению исходных понятий теории школьного краеведения («краеведение», «школьное краеведение», «педагогическое краеведение», «край», «краеведческий материал») в разные исторические периоды. Установлено, что несмотря на длительный дефиниционный дискурс, на сегодняшний день не все они достаточно однозначны. Такое состояние дел обуславливается разнообразием исследовательских стратегий и взглядов, отсутствием корреляции между ними. Существующая неопределенность усложняет процесс развития школьного краеведения как самостоятельного научно-педагогического направления.

Ключевые слова: краеведение, школьное краеведение, педагогическое краеведение, край, краеведческий материал.

SUMMARY

V. Bugrii. Problem of determination of initial concepts of theory of school study of a particular region.

The article is sanctified to the analysis of the scientific going near determination of initial concepts of theory of school study («study» of a particular region, «school study» of a particular region, «pedagogical study» of a particular region, «edge», «regional material») of a particular region in different historical periods. It is set that in spite of the protracted discussion to date not all of them are synonymous enough. Such state of businesses is stipulated by the variety of research strategies and looks, absence of correlation between them. An existent vagueness complicates the process of development of school study of a particular region as independent scientifically-pedagogical direction.

Key words: *study of a particular region, school study of a particular region, pedagogical study of a particular region, edge, regional material.*